

Svenska broderier

Av Gertrud Grenander Nyberg

<http://textilgalleriet.nordiskamuseet.se/>

Knappast några svenska broderier har bevarats från förhistorisk tid och tidig medeltid. Fragment av broderier som påträffats i vikingagravar i Birka visar på vikingarnas handelskontakter i Östeuropa och Bysans. Senare fanns det också, genom den kyrkliga organisationen, kulturella band västerut med kontinenten och England. Inflytandet från väster blev allt starkare under och efter 1200-talet. Bevarade broderier från den tiden har prägel antingen av bysantinsk-romansk stil eller gotisk stil. Även efter det att dessa stilar blivit omoderna på kontinenten levde stildragen kvar här i Sverige under 1400-1500-talen.

Senare delen av medeltiden.

Vadstena kloster, som började byggas 1370, var grundat av den heliga Birgitta. I sina ordensregler bestämde hon att en del systrar skulle ägna sig åt prydnadssöm. Vadstena klostrets broderiverkstad kom att bli Sveriges första mera kända och dess produkter spreds över Norden.

I Sverige har kyrkliga textilier från senare delen av medeltiden bevarats i ett antal som, i förhållande till folkmängden då, är mycket större än i något annat land. De broderade textilierna finns nu i museer och i kyrkor, inte bara i de stora som Uppsala domkyrka. De små landsortskyrkorna har övertagit äldre föremål från de större, som haft råd med nyanskaffningar. Till kyrkorna skänktes ofta även textilier som från början använts i profant bruk. Den medeltida textilskatten består dels av importerade föremål från Nordtyskland, Nederländerna och England, dels av inhemska. Förutom i de enskilda hemmen och i klostren försiggick broderandet i speciella verkstäder. Den mest kände mästaren på detta område från senare delen av 1400-talet och början av 1500-talet var Albert Pärilstickare, även kallad Albertus Pictor i Stockholm.

Här beskrivs inte de enkla prydnadssömmar som har en tidlös och internationell karaktär. Det finns särskilt tre huvudgrupper bland de bevarade medeltidsbroderierna: 1. silkebroderier i fria sömsätt, 2. intarsiabroderier och applikation i ylle samt 3. kors-, tvist- och vävsöm med yllegarn på gles väv, vanligen av linne. Den första gruppen är den största, som omfattar flertalet av de bevarade kyrkliga textilierna. Broderiet är ofta samlat på en mittbård, ett bräm i kanten eller bårder i form av ett kors t.ex. på mässhakar och korkåpor. Där kan en eller flera religiösa bildscener ha framställts. Bibliska och heraldiska motiv brukar likaså vara uppräddade, ofta i arkadbågar, på altarbrun, vägglister o dyl. Vissa praktföremål var dock broderade över hela ytan. De vanligaste sömsätten var plattsöm, klyvsöm och läggsöm. Senare ersätts klyvsömmen med atlassöm. Mönsterkonturerna är ofta framhävda genom upphöjda sömmar. För att framhäva figurernas klädeklätt kunde man imitera tygernas yta t. ex. sammet i broderiet. En speciell effekt åstadkoms genom att pärlor trädde på en tråd som fästes med särskilda stygn mot underlaget. Pärlor kunde fylla hela ytor. Reliefverkan genom olika sömsätt, metallsnodder och pärlrader och en stark färgsättning gjorde många av senmedeltidens svenska broderier till målerier med nål och tråd i internationell stil.

Återspeglat i endast några få bevarade föremål förstår vi ändå hur stor betydelse broderiet hade under medeltiden även för civilt festbruk både ifråga om klädeklätt och inredning. Till dem hör några täcken i ylle som har intarsiabroderi med guldtrådar och applikation. De tycks vara skänkta till kyrkor sedan de först använts av adeln i någon profan ceremoni. Det finns också bevarade kuddvar i likartat sömsätt eller i yllebroderi och applikation med kontrasterande färgytor.

I den medeltida textila inredningen ingick väggbonader, vanligen i form av lister, som brukades redan under förhistorisk tid. Dessutom hade man bordtäckten och dynor. Broderade inredningstextilier som bevarats har ofta linnebotten i gles tuskaft- eller tvistväv som gör att broderiet kan utföras över räknade trådar som korssöm, tvistsöm och vävsöm. Mönstermotiven i de förstnämnda kan vara glest, gärna diagonalt placerade över ytan eller symmetriskt uppställda mot ett mittmotiv. Vanliga figurer är stiliserade liljor, rosetter, stjärnor, träd, ofta i åttkantig inramning, samt motställda fåglar. Vävsömmen som liknar broscherad mönsterväv, har vanligtvis sytts med ylletrådar på linneväv. I museal ägo finns dessutom prov på medeltida broderi med rut- och hopdragsöm (ögonsöm) samt filetbroderi. Flera av textilierna med broderi över räknade trådar är svåra att tidsbestämma. Somligt kan ha sytts likaväl på medeltiden som under de följande århundradena. Man har fortsatt med sömsätten och de stiliserade mönstermotiven långt in i nyare tid, vilket blir väldigt tydligt när man betraktar allmogens broderade hemtextilier från 1700- och 1800-talen.

1500- och 1600-talen

Sedan klostren avskaffats i början av 1500-talet, blev de större profana verkstäderna ensamt ledande i fråga om broderi. Kungens hov var vid denna tid tongivande för allt konsthantverk. Svenska kungar ville leva som renässansfurstar, och för att imponera och manifesteras sin makt gav de olika ceremonier en praktfull inramning. De gjorde beställningar i utlandet av dräkter, sadeltäckten m.m. men anställde även egna hovbrodörer. Dessa kunde också utföra arbeten för andra uppdragsgivare, likaväl som de förmögaste adelsmännen kunde ha brodörer i sin tjänst. Dåtidens rika dräktskick och hästmundering fordrade specialister som tillverkare. Även efter reformationen framställdes rika kyrkliga textilier.

I rikemannens inredning ingick sängen som en ståtmöbel. Hela träställningen var där höljad av textilier, bestående av i huvudsak tak, ryggstycke, långa förhängen samt kappor upptill och nedtill. Alla delar, men särskilt takhimplens kappa kunde vara broderad. Även i mindre förmögna bohag ingick ett paradtäcke och andra fina bäddtextilier. Det användes två typer av täcken, dels det som låg över bädden då den inte användes, dels det egentliga sängtacket. Det senare brukade vara gjort av flera tyglager som stickats samman. Båda sortens täcken kunde vara broderade.

Broderiet på prakttäcktena var vanligen fritt och oberoende av tygets struktur. Det fanns en påtaglig utländsk influens i stilen. Mest är det tyska stildrag under 1500-talet och 1600-talets första hälft. Därefter blir de franska influenserna allt tydligare och barockstilen framträder som fullt utbildad. Sömsätten var många och varierande, även på samma föremål, särskilt under 1600-talet. Mönstret var ofta utfört i relief genom bl.a. underbyggd plattsöm. Man hade övergivit 1500-talets enbart ytdekorerande mönster. En klar mönstring framställdes genom användande av flera tyglager på varandra, antingen med applikation av mindre bitar eller genom utskärning i ett övertyg så att undertyget i en kontrasterande färg framträdde. Man använde gärna stora mönsterformer. För att göra ornamentiken skarpt tecknad poängterades konturerna med sömmar i avvikande färg. Snoddar, lan, (plattvalsade metalltrådar) paljetter och spetsar hörde till den dåtida textila inredningsstilen, liksom till klädmotet. Fransar avslutade ofta sängomhängena som var gjorda av något tjockt tyg såsom ylle eller den dyrbarare sammeten. Metalltrådsbroderier på mörk sammet hörde till de mest typiska 1600-talsbroderierna både i hem och i kyrkliga textilier.

Överlakan och örngott finns bevarade från 1500- och 1600-talens rikemanshem. De är att betrakta som representativa föremål med stort statusvärde för ägaren. Mönstren var under 1500-talet vanligen utförda med linjemarkerande söm utefter konturerna, t.ex. med stjälk- och läggsöm, ibland kombinerade med bottensömmar i ytorna. Även vitbroderi med rätlinjig plattsöm, hop- och utdragsöm förekom ofta. På 1600-talet blev formerna mjukare och friare samt utförda i många varierande stygnsorter inom varje sömsätt, framförallt i fråga om bottensömmar. Vanliga mönstermotiv på

sänglinnet var en vas med symmetriskt placerade blommor och blad eller ett granatäpple med heraldiskt uppställda djur på var sida. Blomkransar brukade omge släktvapen och initialer för de båda makarna.

Applikationsbroderiet var vanligt på fodral till stols- och bänkdynor för möbler som inte hade fasta stoppningar med överklädsel, vilket dock blev allt vanligare under 1600-talet i välbärgade hem. Från 1600-talet har bevarats några dynor med applikation och yllebroderi. De har broderats av en prästdotter i Småland. Hon kan ses som representant för de broderierexperter vars alster kunde vara förebilder för mera folkliga prydnadssömmar.

Applikation har också använts på bordtäckan, t.ex. ett täcke i rött kläde med "allehanda sidentyglappar" som det heter i en förteckning. De täcken som brukades på borden kunde vara av samma sort som bäddens paradtäcken. Bordtäckan har även utförst i tvist- och korssöm på ett linnetyg. Också ytfyllande viggsöm, point d`Hongrie, förekom på täcken och möbelklädslar. En speciell typ av broderi var kontursöm med stjälksöm i mönsterlinjerna, ibland kombinerad med efterstygn, hopdragsöm eller rutsöm, ofta i rött eller svart silke. Denna typ brukar kallas Holbeinsöm och var vanligt i renässansdräktens linnedelar på kragar och ärmlinningar. Över festbordet var det vanligt med en takduk, ofta av linnetyg med infällda genombrutna partier. De har ibland varit gjorda med rektangulära fält av knutet nät, som trätts med vitt garn i mönster.

1700-talet

Under 1600-talet hade broderiet en blomstringstid som räckte även följande århundrade. Med silkegarnerna som lätt och varaktigt kunde färgas, åstadkom man skiftande och måleriskt uttrycksfulla färgtyor. Detsamma gällde i viss mån även yllegarnerna. Schattérsöm som gjorde att färgnyanserna kunde framställas så att de mjukt övergick i varandra, blev allt vanligare. Medan applikationsbroderiet blev allt mer sällsynt under 1700-talet, ökade bruket av sticksömmen, där ett par tyglager med mellanliggande vadd syddes samman. Sömsättet gjorde föremålen värmande även om de tyger som begagnades var tunna. Man hade en förkärlek för sidentyger och vita bomullstyger. Bomull från Indien började nu ersätta linnetyger i vissa finare sammanhang.

Under 1700-talet var blommor och blomrankor de mest använda ornamentsmotiven. Detta var till följd av engelskt och holländskt stilinflytande, som i sin tur hämtat inspirationen från Orientens mönsterflora. De blev mot seklets mitt helt naturalistiskt framställda och användes mycket som dekoration på inredningstextilier men framförallt på klädesplagg. Även väggfält av siden broderades med blommotiv. Medan silkebroderiet oftast syddes på siden syddes vanligen yllebroderiet på linne och bomullstyger. Man använde mycket ytfyllande korssöm och viggsöm till inredningstextilier framförallt stols- och soffklädslar. Särskilt korsstygnsvarianten petits points var omtyckt ibland i kombination med korsstygn. En del mönstermotiv verkade vara direkt övertagna från gobelänger. Sittgruppens klädsel blev en betydelsefull del av den textila inredningen som skulle broderas. Till 1700-talets finare inredning hörde dessutom en broderad matta. Dukar var däremot inte särskilt vanliga.

Under 1700-talets senare del blev blomårderna allt smalare, stelare och med mindre bladformer i rankorna. Blommotiven kombinerades med band, festonger, lambrekänger o dyl. Vitbroderi blev återigen högsta mode efter den färgrika rokokotiden. Kedje- och tambursöm användes ofta i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. Målningar med nål dvs. broderade tavlor, eldskärmar med bildmotiv mm utfördes vid denna tid av unga flickor i hemmen. Det hörde till god uppfostran att lära sig brodera, som var en vanlig kvinnlig sysselsättning nu som tidigare. Ett uttryck för detta var de s.k. märkdukarna med alfabet och små mönstermotiv placerade i en dekorativ sammanställning på ett litet

tygstycke. En sådan märkduk syddes av den unga flickan som övningsarbete och för att senare kunna tjäna som mönster för hennes broderande, bl.a märkning av de bäddtextilier som skulle ingå i hennes utstyrsel för giftemålet.

1800-talet.

De yrkesbrodörer som fanns i ett stort antal ännu under 1700-talet blev därefter alltmera sällsynta, och huvudsakligen verksamma i uniformsskrädderiet. Broderandet i hemmet fortsatte dock även om broderiets verkliga höjdpunkt var över. Välståndet spreds till allt fler folkgrupper jämsides med en stark ökning av folkmängden och fick till följd bl.a ett flitigt broderande i de stora hushåll med tjänstefolk som fanns både i staden och på landet. 1800-talet medförde en ökad användning av broderade heminredningstextilier. Det gällde inte bara större saker som möbelklädselar och korsstygnbroderade mattor utan många små t.ex broderade spjällband för kakelugnar, band kring puddingformar hyllprydnader, dukar för olika ändamål osv..

De skiftande modestilar som konsthantverket följde under 1800-talet speglas också i broderiet. Sömsätten var många men framförallt var korssömmen populär. De naturalistiska och färgstarka blommotiven syddes främst efter tyska förlagor. Broderi blev under 1800-talet undervisningsämne i flickskolor och i slutet av århundradet startades speciella skolor för artistiskt textilhantverk. Ett populärt vitbroderi, särskilt för halsdukar och schalar var broderi på tyll, som i början av århundradet kunde tillverkas maskinellt. Ofta broderade man med kedje- eller tambursöm med det nya amerikanska bomullsgarnet som gav ett kritvitt och fylligt mönster på den skira tyllen.

I det förindustriella samhället var ju textilier en högt värderad del av bohaget, vilket framgår av bl.a bouppteckningarna. Denna åskådning förändrades i viss mån med den ökande maskintillverkningen. Broderandet fortsatte dock inom alltfler grupper under senare delen av 1800-talet. Det fanns anstalter för konstslöjd på en del platser i landet främst Tekniska skolan i Stockholm (nuvarande Konstfack), grundad på 1840-talet. Symaskiner började visserligen användas, men maskinsömmen kompletterades med handarbete. Ett vanligt försäljningsargument för symaskinerna i början var att man kunde brodera med dem både fortare och lättare än för hand.

Under 1800-talets senare del verkade starka krafter som reagerade bl.a. mot den maskinella framställningen av textilier och i stället sökte främja handarbetet som produktionsform. Redan år 1845 bildades Svenska Slöjdföreningen, år 1874 Handarbetets Vänner och 1899 Föreningen för Svensk Hemslöjd. Dessa sammanslutningar var de viktigaste av många fler som ville stärka konsthantverket och bevara handarbetstraditionerna. Dessutom fanns en nationell fornforskning, vars företrädare studerade det som fanns kvar av de förindustriella kulturformerna. Textilkonstnärerna kom genom deras inflytande att intressera sig dels för forntida ornamentik, dels för den folkliga textilkonsten, som de ansåg representera den nationella och uråldriga svenska mönstervärlden. Det hade till följd att inventeringar av gammalt bohag företogs ute i bygderna. De funna mönstren skulle tjäna som förebild eller inspiration till nya. Den rörelse som i England igångsattes av William Morris och hans meningsfränder fick en stor betydelse också i Sverige, men den tog sig uttryck i mönsterbildningen först i slutet av 1800-talet. I Sverige fanns ännu i slutet av seklet mycket kvar av gamla textilier och dessutom levde ännu människor som kunde utföra de traditionella teknikerna. Det gällde framförallt vävning, men i vissa delar av landet utövades även gammaldags prydnadssömnad, framförallt på dräktdelar och bäddtextilier. I en del landskap fann man vid inventeringarna mer av traditionell textilkonst, i andra mindre, allt efter den betydelse som befolkningen tillmätte broderade föremål. Beroendet av modestilarna var också varierande. Här kan endast de mest kända broderityperna redovisas, vilket sker med början från södra delen av landet.

Folkligt broderi

Den rika textilskatten i Skåne, som till år 1658 var danskt, berodde dels på den rika bondebefolkningen med mycket tjänstefolk i stora delar av landskapet, dels på den konservativa inställningen i fråga om textilier hos dessa bönder. På linneplaggen till dräkten utfördes vitbroderi i sömsätt och stil från renässans och tidig barock, en period då bondebefolkningens storhetstid inföll. Utmärkande för landskapet är dess utskårssöm av reticellatyp.

I sina kistor hade många familjer i förvar stols-, vagns- och bänkdynor samt ibland stora täcken i ylle med rika mönster av yllebroderi i en mängd färger på mörkt botten. Mönstren hade i regel barockkaraktär. Motiven var vanligen blommor och blomkransar, men även hjärtan, stjärnor och träd samt djur- och människofigurer. Många av textilierna var sydda till ett giftermål, vilket visar sig i ornamentiken med hjärtan och brölloppar och kvardröjande djursymbolik. Lejonet representerar den manliga parten, hjorten den kvinnliga. Sömteknikerna var främst platt- och schattérsöm, stjälsöm och ibland bottensömmar. De äldsta föremålen är daterade från tiden omkr. 1700, de flesta är från 1800-talet.

Från Skåne liksom från andra delar av landet har bevarats kuddvar i olika broderitekniker, vilka är daterade med årtal från 1700-talet. Så länge lanthemmen bibehöll den fasta inredningen var sittkuddar använda. Hos många togs de fram endast till festbruk, vilket är anledningen till att så många är välbevarade.

I landskapen norr och nordväst om Skåne bibehölls länge ett ålderdomligt byggnadssätt med en låg skorstensförsedd ryggåsstuga, kombinerad med en eller två högre byggnader på sidorna. Vid festliga tillfällen hade man för sed att klä stugans kala träväggar och takfall med mönstrade linnebonader. I västra området var de ofta broderade i mönster med stiliserade växtmotiv av ålderdomlig karaktär. Bland andra sömsätt brukades särskilt flätsöm för att täcka mönsterytorna. Det är för övrigt utmärkande för det mesta av folkligt broderi att man begagnade sådana sömsätt där den färgade mönstertråden framträder till största delen på tygets framsida, dvs. ensidig plattsöm, flätsöm och olika bottensömmar samt läggsöm.

Österut i Blekinge, fanns sedan slutet av 1700-talet specialister i prydnadssöm vilka för andras räkning utförde speciella väggbeklädnader av linne eller bomull. Mönstren bestod av blommotiv, strödda över ytan, till en del samlade i grupper, vaser eller korgar och kombinerade med fåglar, band och rosetter. Ornamentiken var hämtad från 1700-talets högreståndstextilier. Årtal och initialer angav att de tillverkats till en högtid, vanligen bröllop.

Prydnadssömmarna på folkdräkternas linneplagg har ofta fått en ålderdomlig prägel, det gäller t.ex. de skånska och de från Siljansområdet i Dalarna. Rutsömman återfinns sålunda på dräktdelar från Leksands socken i Dalarna liksom från Vingåker i Södermanland, där man också långt fram i tiden haft ett traditionellt dräktskick. Utdragssöm och rätlinjig plattsöm har varit vanliga på skjortor, särkar, halskläden mm. i olika trakter av landet. Mönstren brukar där vara desamma som på vävda band och är i en ålderdomlig, åtminstone medeltida stil.

På dräktplagg av ylle har man i regel haft broderier i mera fria sömsätt. Sådana utfördes ofta av specialister, som ibland följde traditionella mönster men som ibland också införde nyheter. Det utmärkande för dem var att de kunde utföra broderi som var oberoende av underlagets trådsystem.

Hälsingland är ett landskap som haft linodling och linnevävning som specialitet sedan tidig medeltid. Där lade man särskilt an på fina bäddtextilier. Ett traditionellt mönster utfördes i rätlinjig plattsöm eller

korssöm med rött bomullsgarn på kortsidan av örngott, på hänglakan och handkläden. En bit in på 1800-talet började man med en mera fri ornamentik i en stil som återfinns i folkligt broderi på kontinenten. Detta broderi tycks först ha utförts av medlemmar av en familj inflyttad från Pommern. Det utvecklades till en folklig hemslöjd med stor popularitet.

Ett broderi av speciellt ålderdomlig karaktär är tennbroderiet som utövats av samerna. Tenntråden fästes vid underlaget med läggsöm. Äldst användes tråd av senor från renarna till detta. Det var framförallt kragar, väskor och syfodral som pryddes med sådant broderi. I vissa trakter av Norrland har för övrigt bondkvinnorna använt väskor i applikation och tenntråd med ornamentering av medeltida typ. Efter denna korta genomgång av de viktigaste folkliga prydnadssömmarna återgår vi till den ledande broderikonsten.

1900-talet

Till de tidigare nämnda konstslöjdsateljéerna har en lång rad utmärkta konstnärer varit knutna, bl.a. som lärare i broderi. Den smakriktning som var förhärskande omkring sekelskiftet 1900 var den s.k. Jugendstilen. De fornnordiska stilidealen med band- och drakslingor mm. hörde till 1800-talets slut. Nu föredrog man framförallt växtornamentik och ett böljande linjespel. Jugendstilen omhuldades bl.a. av Handarbetets Vänner och de konstnärer som var verksamma där. Dessa gjorde mönsterritningar för olika heminredningstextilier och för offentliga miljöer.

Samtidigt med förnyelsen på det profana konstindustriella området skedde också en renässans av den kyrkliga broderikonsten. En speciell anstalt för konservering av gamla, främst kyrkotextilier grundades 1904. Den kallades Licium och där utfördes även nya arbeten. En annan ateljé, Libraria ägnade sig åt övriga sakrala textilier. Många mindre textilateljéer grundades i början av 1920-talet. Där tillverkades bl.a. broderier efter egna kompositioner, ofta i tidens stil. 1920-talets klassicistiska smakriktning speglades också i broderiet som blev småformigt och inskränkt till bårder o dyl. Funktionalismen medförde en tillbakagång för broderiet. Denna konstriktning strävade nämligen efter rena ytor och funktionella former på föremålen.

I de hemslöjdsaffärer som upprättades redan på 1800-talet men i allt större antal i början av 1900-talet, har broderier och broderimönster tillhandahållits allmänheten. Hemslöjdsföreningarnas medarbetare har känt sig och verkat som bärare av svensk textiltradition. De har bl. a. uppmuntrat broderandet. Från hemslöjdsföreningarna och från olika textila konstslöjdsanstalter stannar broderade föremål som nu pryder offentliga lokaler såsom föreläsningssalar, bibliotek, kommunala och religiösa samlingslokaler. Det broderi som förekommer på dem är mycket fritt både beträffande material och teknik.